

ΕΜΠ - ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΠΜΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΧΩΡΟΥ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ
ΜΑΘΗΜΑ: ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΣΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

Διείσδυση των δυτικών ιδεών για την πόλη στον Αραβικό Κόσμο.

Φερενίκη Βαταβάλη

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

Η αραβική-ισλαμική πόλη

Οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανικής αυτοκρατορίας του 19^{ου} αιώνα.

Εντατικοποίηση της αποικιοποίησης

Πολεοδομικός σχεδιασμός και οι «διμερείς πόλεις» του Μεσοπολέμου

Η αποδιάρθρωση του αποικιακού συστήματος μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Η αστικοποίηση του αγροτικού πληθυσμού

Το Μοντέρνο Κίνημα

Τα μεγάλα οικιστικά προγράμματα της δεκαετίας του '50

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι αυτοκρατορίες παρουσιάζουν τα πρώτα σημεία παρακμής. Η οικονομική φθορά που έχουν υποστεί με τον πόλεμο δεν τους επιτρέπει να διατηρήσουν για πολύ ακόμη τα εδάφη που ελέγχουν σε όλες τις γωνιές της γης. Εξάλλου, τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα στις εξαρτημένες χώρες πιέζουν προς αυτή την κατεύθυνση. Μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, τα ευρωπαϊκά κράτη στρέφονται προς την ανασυγκρότηση του εσωτερικού τους, για να επανέλθουν αργότερα και με άλλους όρους στο διεθνές πολιτικό και οικονομικό προσκήνιο.

Η αποικιοκρατική πολιτική των ευρωπαίων ξεκινά ήδη από τον 16^ο αιώνα και διευρύνεται κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, με κορύφωση τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Πράγματι, οι δεκαετίες μεταξύ του 1870 και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σημαδεύονται από συστηματική δραστηριοποίηση των Ευρωπαίων στις χώρες του Νότου. Δραστηριοποίηση που μεταφράζεται σε εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, διοχέτευση των ευρωπαϊκών βιομηχανικών προϊόντων σε νέες αγορές, εκμετάλλευση του φτηνού εργατικού δυναμικού. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία έχουμε εξαγωγή κεφαλαίων με σκοπό την ανάπτυξη του καπιταλισμού στις χώρες στις οποίες κατευθύνεται (Ψυρούκης 1985).

Η εγκαθίδρυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στις χώρες του Νότου συνοδεύεται από σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις στις χώρες αυτές, ανακατατάξεις που αναπόφευκτα αντανακλώνται στη δομή του χώρου, τόσο του αστικού, όσο και του αγροτικού.

Οι πόλεις αποτελούν το κλειδί για την πραγματοποίηση των αποικιοκρατικών βλέψεων και κυρίως την πολιτιστική αφομοίωση του τοπικού πληθυσμού, που θα διευκολύνει την ιμπεριαλιστική διείσδυση. Το ίδιο το αποικιοκρατικό σύστημα προϋποθέτει την ύπαρξη πολλών αστικών λειτουργιών και κατά συνέπεια πόλεων: το λιμάνι, οι υπηρεσίες που υποστηρίζουν τις εμπορικές συναλλαγές, όπως ασφαλιστικοί και τραπεζικοί οργανισμοί, οι διοικητικές δομές του αποικιακού καθεστώτος, οι μεταφορικές υποδομές, ο εξοπλισμός για τη διάδοση του δυτικού τρόπου ζωής, ακόμα και οι βιομηχανικές υποδομές αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της λεγόμενης «αποικιακής πόλης» (Ross 1985, 8).

Οι «αποικιακές πόλεις» συνδέουν τη μητρόπολη και την αποικία, αναλαμβάνοντας σημαντικές οικονομικές και διοικητικές λειτουργίες. Ο τρόπος ανάπτυξης τόσο των «αποικιακών

πόλεων», όσο και των πόλεων που παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στο αποικιοκρατικό σύστημα, στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε ιδέες προερχόμενες από τα ευρωπαϊκά κέντρα. Αλλά και αργότερα, μετά την ανεξαρτητοποίηση των χωρών του Νότου, εξακολουθεί να είναι σημαντική η επίδραση των ευρωπαϊκών ιδεών στα ζητήματα που αφορούν το σχεδιασμό των πόλεων.

Όμως ποια είναι τα χαρακτηριστικά αυτών των πόλεων και με ποιο τρόπο παρενέβησαν οι Ευρωπαίοι στην οργάνωση των πόλεων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες; Ποίοι ήταν οι κύριοι στόχοι των παρεμβάσεων αυτών; Πώς εφαρμόστηκαν στις χώρες του Νότου οι ιδέες για την πόλη που γεννήθηκαν στους ευρωπαϊκούς αρχιτεκτονικούς και πολεοδομικούς κύκλους; Πώς αντιμετωπίστηκε ο τοπικός πληθυσμός στα σχεδιαστήρια των αρχιτεκτόνων και των πολεοδόμων και σε τι απέβλεπαν τα μεγάλα οικιστικά προγράμματα που οργανώθηκαν τη δεκαετία του 1950; Πώς αντέδρασε ο τοπικός πληθυσμός στα εισαγόμενα πρότυπα;

Δεδομένου ότι οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν στις πόλεις του Νότου διαφέρουν ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή, τα χαρακτηριστικά του τοπικού πληθυσμού, τους επιμέρους στόχους των Ευρωπαίων και τις ιστορικές συγκυρίες, γεγονός που θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε επικίνδυνες γενικεύσεις, κρίθηκε σκόπιμο η εργασία αυτή να επικεντρωθεί σε μία γεωγραφική και πολιτισμική ενότητα. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκε ως πεδίο αναφοράς ο γεωγραφικός χώρος που αντιστοιχεί στον Αραβικό Κόσμο. Πρόκειται για μία γεωγραφική περιοχή που καλύπτει τη Βόρεια Αφρική, τη Μέση Ανατολή και την Αραβική Χερσόνησο.

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η περιοχή αυτή πέρασε σταδιακά κάτω από την επίδραση των Γάλλων, των Άγγλων και λιγότερο των Ιταλών και των Ισπανών. Η ανάμιξη των Ευρωπαίων στο εσωτερικό των αραβικών κρατών, τα οποία οριοθετήθηκαν «σύμφωνα με τα σύνορα που χάραξε ο ιμπεριαλισμός» (Hobsbawm, 2002), είναι διαφορετικού βαθμού, ανάλογα με το καθεστώς που εγκαθιδρύθηκε (προτεκτοράτο, έδαφος «υπό εντολή», αποικία). Παρ' όλα αυτά, σε όλες τις αραβικές χώρες, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, ο ευρωπαϊκός μηχανισμός επέδρασε, και σε πολλές περιπτώσεις εξακολουθεί να επιδρά, στην οργάνωση της παραγωγής και κατ' επέκταση στην κοινωνική δομή του πληθυσμού. Η επίδραση αυτή έχει άμεσες επιπτώσεις στη ζωή των πόλεων, ενώ συχνά ο ίδιος ο σχεδιασμός των πόλεων αποβλέπει στη διάδοση των νέων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών μοντέλων.

Η εργασία αυτή φιλοδοξεί να προσδιορίσει τους τρόπους διείσδυσης των δυτικών ιδεών για την πόλη στον Αραβικό Κόσμο και τους επιμέρους στόχους των ευρωπαϊκών παρεμβάσεων. Ασφαλώς δεν πρόκειται για μία εξαντλητική μελέτη, παρά για μία προσπάθεια να περιγραφεί το γενικό πλαίσιο ανάπτυξης των αραβικών πόλεων στο διάστημα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και τη δεκαετία του 1950.

Αραβο-ισλαμική πόλη

Οι παραπλήσιες κλιματολογικές συνθήκες, με θερμό και ξηρό ή μεσογειακό κλίμα, καθώς και η κοινή εθνική και θρησκευτική καταγωγή για την πλειοψηφία του πληθυσμού διαμόρφωσαν κατά το παρελθόν ένα κοινό πλαίσιο ανάπτυξης του αστικού χώρου, επιτρέποντάς μας να μιλάμε σήμερα για την αραβο-ισλαμική πόλη, την προαποικιακή πόλη του Αραβικού Κόσμου. Η αραβο-ισλαμική πόλη πρωτοεμφανίζεται την εποχή του προφήτη Μωάμεθ, δηλαδή κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα, αποτελώντας το κυρίαρχο μοντέλο πόλης στην περιοχή μέχρι και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, με πολλές παραλλαγές. Οι παραλλαγές αυτές οφείλονται τόσο στο διαφορετικό παρελθόν των πόλεων και τις διαφορετικές επιδράσεις που δέχτηκαν από γειτονικούς πολιτισμούς, όσο και στις κατά τόπους κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, που αναπόφευκτα παρουσιάζουν διαφορές, δεδομένου ότι πρόκειται για έναν αχανή γεωγραφικό χώρο.

Παρά τις διαφορές που παρουσιάζουν οι πόλεις μεταξύ τους, υπάρχουν ορισμένα στοιχεία που είναι χαρακτηριστικά της αστικής δομής. Η medina, η πόλη, είναι περιτειχισμένη και περιλαμβάνει το σύνολο των αστικών λειτουργιών. Το κύτταρο της πόλης είναι η κατοικία με εσωτερική αυλή, που ανταποκρίνεται στα κλιματικά χαρακτηριστικά του τόπου, στην ανάγκη για εξασφάλιση ιδιωτικότητας για την οικογένεια και σε μεταφυσικούς συμβολισμούς που αντιμετωπίζουν την αυλή του σπιτιού ως το κέντρο του σύμπαντος. Σύνολα κατοικιών διαμορφώνουν τις συνοικίες της πόλης, ο πληθυσμός των οποίων παρουσιάζει κοινά εθνικά και

θηρσκευτικά χαρακτηριστικά, χωρίς όμως να αποκλείονται και οι αναμίξεις. Στο κέντρο της πόλης βρίσκεται το μεγάλο τζαμί και γύρω από αυτό αναπτύσσεται το suq, η αγορά της πόλης. Μικρότερα τζαμιά, εκκλησίες ή συναγωγές υπάρχουν στο κέντρο των συνοικιών. Συνήθως η πόλη διαθέτει ακρόπολη για την προστασία των πολιτών σε περίπτωση επιδρομής.

Ζωτική είναι η εξάρτηση των πόλεων με τη γεωργική ενδοχώρα, ενώ συνήθως τα αστικά κέντρα βρίσκονται σε τοποθεσίες στρατηγικής σημασίας: σε εμπορικούς δρόμους (Χαλέπι, Φεζ), σε ποτάμια (Κάιρο, Βαγδάτη, Βασόρα) ή σε θαλάσσιες ακτές που παρέχουν τη δυνατότητα ανάπτυξης λιμανιού (Τρίπολη, Τύνιδα, Αλγέρι, Βηρυτός). Επίσης, στην περιοχή υπάρχουν και η πλειοψηφία των θρησκευτικών κέντρων του Ισλάμ, που δεν είναι άλλα από την Μέκκα, τη Μεδίνα, την Ιερουσαλήμ και τη Δαμασκό.

Συνολικά η αραβο-ισλαμική πόλη είναι ένα καλά οργανωμένο δίκτυο λειτουργιών, όπου η ισορροπία επιτυγχάνεται με βάση άγραφους νόμους. Η οργάνωση των πόλεων αντικατοπτρίζει τις εμπορικές και παραγωγικές δομές, αλλά και τις πολιτικές και πολιτισμικές σχέσεις.

Οι μεταρρυθμίσεις στο Οθωμανικό κράτος στα μέσα του 19^{ου} αιώνα

Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα αρχίζει να διαφαίνεται το ενδιαφέρον της Δύσης για το Ισλάμ. Η Δύση σημειώνει μεγάλη τεχνολογική πρόοδο στις πολεμικές και τις ειρηνικές τέχνες. Η Αναγέννηση και η Μεταρρύθμιση δίνουν νέο πρόσωπο στην Ευρώπη, ενώ η ανακάλυψη και η εκμετάλλευση του Νέου Κόσμου φέρνει πλούτη στη Γηραιά Ήπειρο, εγκαινιάζοντας τη διαδικασία αποικιακής επέκτασης της Ευρώπης που κορυφώνεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα το σύνολο σχεδόν του Αραβικού κόσμου αποτελεί τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι Ευρωπαίοι έχουν ήδη από το 16^ο αιώνα αποκτήσει δικαιώματα για την εξάσκηση εμπορικών δραστηριοτήτων στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους, δημιουργώντας πολλές εμπορικές παροικίες (Lewis 1993, 181). Οι κύριοι ενδιαφερόμενοι για τις αραβικές περιοχές της αυτοκρατορίας ήταν οι Γάλλοι, οι Άγγλοι και οι Ιταλοί έμποροι. Η κατάληψη της Αιγύπτου από τα γαλλικά στρατεύματα του Ναπολέοντα το 1798 υπήρξε σύντομη σε διάρκεια, αλλά επηρέασε σε βάθος μεταγενέστερες πολιτικές με τις οποίες προωθήθηκαν μεταρρυθμίσεις πάνω σε δυτικές κατευθύνσεις και ταυτόχρονα ενισχύθηκαν οι οικονομικοί δεσμοί με την Ευρώπη.

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η ευρωπαϊκή οικονομική δραστηριότητα στην περιοχή έχει μπει σε νέα φάση. Οι Ευρωπαίοι δεν ασχολούνται πλέον τόσο με το εμπόριο, όσο με την ανάπτυξη και τον έλεγχο των πλουτοπαραγωγικών πηγών, των υπηρεσιών και των επικοινωνιών –είτε άμεσα με παραχωρήσεις, είτε έμμεσα με δάνεια προς τις τοπικές κυβερνήσεις. Νέοι χερσαίοι δρόμοι αναζητούνται για τη σύνδεση της Δύσης με την Ασία και κατά συνέπεια η περιοχή της Μέσης Ανατολής αποκτά τεράστια στρατηγική σημασία για τις αποικιοκρατικές δυνάμεις. Το σιδηροδρομικό δίκτυο που στήνεται στη Μέση Ανατολή εξαπλώνεται με ταχύτατους ρυθμούς. Παράλληλα, κατασκευάζονται λιμάνια, γέφυρες, κανάλια, τηλεγράφοι και άλλες υπηρεσίες. Η δημιουργία υποδομών σε περιφερειακό και αστικό επίπεδο είναι καταλυτικός παράγοντας για την ανάπτυξη των αγορών και πάνω σε αυτόν τον άξονα

κινούνται οι πρώτες ευρωπαϊκές παρεμβάσεις στον Αραβικό Κόσμο, αλλά και όπου αλλού κρίνονται συμφέροντα του καπιταλιστικού συστήματος.

Μεταρρυθμίσεις, γνωστές και ως Τανζιμάτ, στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουν δρομολογηθεί ήδη από το 1839. Η εξασθένιση της αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με τις πιέσεις από τα ευρωπαϊκά κράτη οδηγούν σε σειρά μεταρρυθμίσεων που αγγίζουν όλους τους τομείς της ζωής: το στρατό, τη δικαιοσύνη, τη νομοθεσία, την εκπαίδευση, τη συγκρότηση των πόλεων. Στόχος των μεταρρυθμίσεων είναι η σύσταση ενός μοντέρνου αστικού κράτους και η χειραφέτηση της πολιτείας από το θρησκευτικό νόμο, προσφέροντας εγγυήσεις για στοιχειώδη δικαιώματα των Οθωμανών υπηκόων ανεξάρτητα από το θρήσκευμά τους (Καραδήμου- Γερολύμπου 1990, 65).

Οι μεταρρυθμίσεις αυτές ανοίγουν το δρόμο για τη δημιουργία μίας δυτικού τύπου διοίκησης πόλεων και διευκολύνουν τη «φυσική» αναμόρφωση του αστικού ιστού με τη σύνταξη και εφαρμογή οικοδομικών και πολεοδομικών κανονισμών. Οι κανονισμοί αυτοί αφορούν τα πλάτη των δρόμων, τα ύψη των κτιρίων, τα υλικά κατασκευής, επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία, τις υποχωρήσεις των κτιρίων σε σχέση με το όριο του δρόμου, κτλ. Παράλληλα, τροποποιείται το σύστημα αγοράς και κατοχής γης, παραχωρώντας το δικαίωμα κατοχής ακίνητης περιουσίας σε μη υπηκόους του κράτους, ενώ παλιότερα η *sharia*, ο θρησκευτικός νόμος, δεν αναγνωρίζει το δικαίωμα αυτό (Serageldi 1980, 75). Επιπλέον, πραγματοποιείται αποκέντρωση των διοικητικών λειτουργιών, οδηγώντας στην ενίσχυση αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας που έως τότε βρίσκονταν κάτω από τη σκιά της Κωνσταντινούπολης. Οι επεκτάσεις των πόλεων οργανώνονται στο εξής πάνω σε ένα δίκτυο δρόμων που ακολουθεί έναν ορθογώνιο κάναβο, όπως στην περίπτωση των συνοικιών Al-Jamiliya και Al-Azizieh στα δυτικά της παλιάς πόλης του Χαλεπιού. Στην ίδια πόλη κατασκευάζονται διοικητικές και κοινωνικές υποδομές, όπως το δημαρχείο, νοσοκομεία, ξενοδοχεία, ορφανοτροφεία και σχολεία, δίνοντας όμως μία νέα διάσταση, δυτικής προέλευσης, στις παρεχόμενες υπηρεσίες (Hadjar 2000, 153).

Είναι η εποχή κατά την οποία υποδομές δυτικού τύπου εμφανίζονται στις πόλεις. Από τη δεκαετία του 1860 ευρωπαϊκές εταιρείες αναλαμβάνουν την κατασκευή δικτύων νερού, φυσικού αερίου, δικτύου τραμ στις μεγάλες πόλεις της περιοχής. Ο σιδηροδρομικός σταθμός, ο πύργος του ρολογιού, τα πάρκα και οι λεωφόροι με δενδροστοιχίες δίνουν ευρωπαϊκή ατμόσφαιρα στην πόλη. Η επέκταση του οδικού δικτύου συνοδεύεται από μία διαφορετική αντίληψη για τη σχέση των κτισμάτων με το δρόμο. Η εσωστρέφεια των κτισμάτων με την οργάνωσή τους γύρω από μία κεντρική αυλή δίνει τη θέση της στην εξωστρέφεια και στη διαμόρφωση όψεων προς το δρόμο. Κατά συνέπεια, «η ενότητα μεταξύ του τρόπου ζωής, ως συνδυασμός κλιματολογικών και πολιτιστικών συνθηκών, και του δομημένου περιβάλλοντος, άρχισε να διαταράσσεται εξαιτίας μίας γενικής διαδικασίας αλλαγών» (Bollman 2000, 172).

Με τις μεταρρυθμίσεις που επέβαλε το Οθωμανικό κράτος σημειώνεται η πρώτη επαφή των αραβικών πόλεων με τις ευρωπαϊκές πολεοδομικές αρχές, τόσο σε σχέση με τις «μοντέρνες» αστικές υποδομές και τους οικοδομικούς κανονισμούς, όσο και σε σχέση με τη διοικητική οργάνωση. Ο ρόλος των πόλεων ισχυροποιείται και από την περίοδο αυτή ξεκινά η αστικοποίηση του πληθυσμού. Οι αραβικές πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουν προετοιμαστεί για να δεχτούν τα ευρωπαϊκά αποικιακά καθεστώτα.

Οι πρώτες αποικιακές πόλεις

Πολύ πριν την πτώση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η Γαλλία έχει επιβάλλει την κατοχή της στην Αλγερία (1830) και την Τυνησία (η εξάρτηση ξεκινά από το 1860, ενώ το γαλλικό προτεκτοράτο ιδρύεται το 1881). Η ευρωπαϊκή αποικιοκρατία, δηλαδή «η εγκαθίδρυση και διατήρηση, για ένα εκτενές χρονικό διάστημα, της εξουσίας πάνω σε ένα σύνολο ξένων ανθρώπων το οποίο είναι απομακρυσμένο από τη δύναμη της εξουσίας και υποταγμένο σε αυτή» (Ross 1985, 8), μετά τη επικράτησή της στη Νότια και Κεντρική Αμερική, στο μεγαλύτερο μέρος της Ασίας και της Αφρικής, κάνει τώρα την επίσημη παρουσία της στις αραβικές περιοχές.

Όπως και στις παλιότερες ευρωπαϊκές αποικίες, έτσι και στην περίπτωση του Αραβικού Κόσμου, οι πόλεις γίνονται το κύριο πεδίο άσκησης της αποικιακής πολιτικής. Οι αποικιακές πόλεις, μεσολαβούν μεταξύ της μητρόπολης και των αποικιών και οφείλουν την οικονομική τους δύναμη ακριβώς στη σχέση που αναπτύσσουν με τη μητρόπολη και το καπιταλιστικό κεφάλαιο. Όμως η θεμελιακή σχέση μεταξύ της αποικιακής πόλης και της μητρόπολης συνοδεύεται από μία σειρά επιμέρους σχέσεων, που συνδιαμορφώνουν το ρόλο της αποικιακής πόλης. Πρόκειται για τη σχέση με την ενδοχώρα της και τον τοπικό πληθυσμό, με την αυτοκρατορία συνολικά, με τη γεωγραφική περιφέρεια στην οποία ανήκει, με το παγκόσμιο σύστημα και με τις εσωτερικές δυναμικές της (Ross 1985, 13).

Το Αλγέρι και η Τύνιδα είναι από τις πρώτες πόλεις που γίνονται έδρα των αποικιακών δυνάμεων. Ο ρόλος τους αναδεικνύεται στη σύνδεση των βασικών πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων της μητρόπολης με την αποικιοκρατούμενη χώρα. Επιπλέον, αποτελούν το κέντρο αναδιανομής των εισαγόμενων προϊόντων (Amodei 1984, 30). Η ύπαρξη λιμανιού τόσο στο Αλγέρι, όσο και στην Τύνιδα συνιστά το βασικό κριτήριο για την επιλογή τους ως κέντρο εγκαθίδρυσης της αποικιακής εξουσίας, δεδομένου ότι από το λιμάνι μπορεί να εξυπηρετηθεί η διακίνηση εμπορευμάτων και ανθρώπων προς και από τη μητρόπολη, απαραίτητη προϋπόθεση για την ικανοποίηση των ευρωπαϊκών συμφερόντων στην περιοχή.

Μεγάλες είναι οι αλλαγές στην κοινωνική δομή των πόλεων, κυρίως λόγω της εγκατάστασης Ευρωπαίων που θα στελεχώσουν τον αποικιακό μηχανισμό. Περιορισμένης έκτασης είναι η πρώτη φάση αστικοποίησης του αγροτικού πληθυσμού. Εξάλλου τα αγροτικά προϊόντα της ενδοχώρας βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των Ευρωπαίων.

Στο Αλγέρι, οι Ευρωπαίοι αρχικά εγκαθίστανται στις περιοχές που φιλοξενούσαν παλιότερα την τοπική αστική τάξη. Με την αύξηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού της πόλης, οι ευρωπαϊκές συνοικίες εξαπλώνονται εκτοπίζοντας τους μουσουλμάνους προς τη medina. Στη medina καταλήγουν και οι εσωτερικοί μετανάστες, που από τη δεκαετία του 1880 και μετά κατευθύνονται προς το Αλγέρι προκειμένου να βρουν απασχόληση σε κάποια από τις βιομηχανίες που ιδρύονται ως επακόλουθο της αύξησης των εμπορικών συναλλαγών (Ross 1985, 175). Οι δυτικές συνοικίες καταλαμβάνονται από τους φτωχούς ευρωπαίους μετανάστες, ενώ οι ανατολικές συνοικίες από τους πιο εύπορους, συντελώντας στο χωρικό διαχωρισμό των Ευρωπαίων ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση.

Με την εγκατάσταση των Ευρωπαίων στην Τύνιδα, μία πόλη που είχε ήδη υποστεί την επίδραση των δυτικών προτύπων στα πλαίσια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, δημιουργείται ένας νέος πόλος στην πόλη. Δίπλα στον ισλαμικό τομέα, ο οποίος απογυμνώνεται από τις σημαντικές λειτουργίες του, αναπτύσσεται η «μοντέρνα» πόλη, ο ευρωπαϊκός τομέας. Κατοικημένος από ευρωπαϊκό πληθυσμό

και λειτουργώντας ως έδρα για την αποικιακή κυβέρνηση, ο ευρωπαϊκός τομέας συγκεντρώνει τις τράπεζες, το εμπόριο, τη βιομηχανία, τις λιμενικές και σιδηροδρομικές υποδομές, πάνω σε ένα ορθογωνικό δίκτυο δρόμων.

Ενώ στην Τύνιδα οι Γάλλοι δημιουργούν ένα νέο κέντρο προσαρμοσμένο στα ευρωπαϊκά πρότυπα, στο Αλγέρι επιλέγουν να αναμορφώσουν το υφιστάμενο κέντρο. Οι πρώτες παρεμβάσεις των Γάλλων στη medina του Αλγερίου, με κατεδάφιση μεγάλου τμήματος του κέντρου, στοχεύουν στην ενίσχυση της ασφάλειας, στην αποδέσμευση της πόλης από το παρελθόν της και στην ανάδειξη των οικονομικών και πολιτικών φιλοδοξιών τους. Η αποικιακή εξάπλωση αποτελεί αφετηρία θεωρητικού προβληματισμού σε σχέση με τον τρόπο συσχέτισης των προαποικιακών κέντρων των πόλεων με τα εισαγόμενα σχέδια των Γάλλων και των Άγγλων αρχιτεκτόνων (Rowe 1998, 69). Το «νέο», το «μοντέρνο», το «σύγχρονο» που εκπροσωπείται από τις δυτικές ιδέες συγκρούεται μετωπικά με το «παλιό», το «παρωχημένο» που εκπροσωπείται από τις τοπικές πολιτισμικές σχέσεις. Η νέα εξουσία φιλοδοξεί να σβήσει κάθε ίχνος από το «παλιό» και να εγκαταστήσει το «νέο».

Τα πρώτα παραδείγματα της δυτικής επίδρασης στις αραβικές πόλεις, στα πλαίσια της αποικιοκρατικής πολιτικής των ευρωπαϊκών δυνάμεων, δίνουν μία πρώτη εικόνα για το τι πρόκειται να ακολουθήσει στις αραβικές πόλεις. Στο εξής οι πόλεις κατοικούνται από δύο μεγάλες ομάδες πληθυσμού που ζουν σε διαφορετικές χωρικές ενότητες: το γηγενή πληθυσμό και τους Ευρωπαίους. Η προσπάθεια διεύρυνσης των αγορών οδηγεί σε δυναμική είσοδο της δυτικής τεχνολογίας στις πόλεις. Η εισαγωγή του δυτικού τρόπου ζωής αφορά σε πρώτη φάση τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος ζωής και δράσης των Ευρωπαίων, ενώ σε μεταγενέστερες φάσεις αναδεικνύεται στο κύριο εργαλείο για την πολιτιστική αφομοίωση του τοπικού πληθυσμού με τη δημιουργία νέων αναγκών που επιτρέπουν τη διεύρυνση της αγοράς.

«Οι πρακτικές που εφαρμόστηκαν για να λάβει υλική υπόσταση η «μοντέρνα πόλη» ήταν παραπλήσιες, ανεξάρτητα από το πού βρισκόταν η πόλη αυτή: μία τυπογραφική μηχανή, ο σιδηροδρομικός σταθμός, το ηλεκτροκίνητο τραμ και το αυτοκίνητο εντάσσονται στις πόλεις με τον ίδιο τρόπο και με τα ίδια αποτελέσματα. Το πώς χρησιμοποιούνται, σε ποιους απευθύνονται και για ποιο λόγο εξαρτάται όχι μόνο από πολιτιστικούς παράγοντες, αλλά κυρίως από πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες: τα αεροπλάνα μπορούν να μεταφέρουν τουρίστες για διακοπές στις παραλίες, αλλά και προσκυνητές στη Μέκκα. Παρόλα αυτά, το περιβάλλον της «μοντέρνας πόλης» αφορά κυρίως τον αποικιακό πληθυσμό και λιγότερο τον τοπικό πληθυσμό» (Ross 1985, 25).

Εντατικοποίηση της αποικιοποίησης

Η ταυτόχρονη ανθεκτικότητα και ευπάθεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συνιστούσε, με τη μορφή του «ανατολικού ζητήματος», την κύρια διπλωματική μέριμνα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, και δεν επιλύθηκε παρά μόνο με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο οποίος ξεδιάλυσε τις ενδοϊμπεριαλιστικές σχέσεις (Χάλλινταιη 1984, 22).

Με την πτώση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις μοιράζονται μεταξύ τους τον Αραβικό Κόσμο. Η πολυπόθητη ανεξαρτησία, παρά του αγώνες των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, ματαιώθηκε με την ίδρυση βρετανικών και γαλλικών προστατευόμενων περιοχών. Όπως και στις άλλες χώρες

του Νότου, έτσι και στις χώρες του Αραβικού Κόσμου, εντατικοποιήθηκε η αποικιοκρατική οικονομική εκμετάλλευσή τους. Το αποικιοκρατικό κεφάλαιο φρόντιζε να αυξάνει διαρκώς τα κέρδη του από την τεράστια αγορά της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής.

Στυλοβάτης της αγγλικής αποικιοκρατικής αυτοκρατορίας εξακολουθεί να είναι, στο διάστημα μεταξύ 1900 και 1939, η Ινδία. Η Αγγλία, έχοντας ως σοβαρότερο μέλημά της την Ινδία ενίσχυε τη σημασία ολόκληρης της Μέσης Ανατολής και τροφοδοτούσε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα ιμπεριαλιστικά κράτη για την ηγεμονία στην περιοχή (Ψυρούκης 1985, 22). Στην Αίγυπτο, την Τυνησία και το Μαρόκο, τοπικοί δυνάστες στηρίζονται στην εξουσία από τους ιμπεριαλιστές κυρίαρχους ως μία μορφή έμμεσης εξουσίας. Αλλού, όπως στην Αλγερία, τη Λιβύη και την Εύφορη Ημισέληνο (Ιράκ), τη διοίκηση ασκούν άμεσα αξιωματούχοι που διορίζει το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο (Lewis 1993, 191).

Οι Γάλλοι ελέγχουν το Μαρόκο, τη Μαυριτανία, την Αλγερία, την Τυνησία, το Λίβανο και τη Συρία. Οι Άγγλοι ελέγχουν την Αίγυπτο, την Υπεριορδανία, την Παλαιστίνη και την περιοχή της Αραβικής Χερσονήσου. Οι Ιταλοί, με πολλές δυσκολίες, επιβάλλουν την εξουσία τους στην Λιβύη, ενώ οι Ισπανοί έχουν κάτω από την επιρροή τους την Ισπανική Σαχάρα. Την εποχή αυτή χαράσσονται τα σύνορα των αραβικών χωρών, παρά το γεγονός ότι «η ιδέα της διαρκούς εδαφικής πολιτικής οντότητας με καθορισμένα και οριοθετημένα σύνορα υπό τη διαρκή κυριαρχία μίας πολιτικής εξουσίας, η ιδέα δηλαδή του ανεξάρτητου κυρίαρχου κράτους [...] δεν είχε κανένα νόημα για το λαό» (Hobsbawm 2002, 268), που έως τώρα ζούσε κάτω από την εξουσία των κατά τόπους δυναστειών, χωρίς ιδιαίτερες συγκρούσεις με τις ομάδες που κατοικούσαν σε γειτονικές περιοχές.

Ήδη από τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα το ευρωπαϊκό κεφάλαιο βρίσκει διέξοδο για επενδύσεις, κυρίως με τη μορφή δανείων και την κατασκευή υποδομών στους τομείς των μεταφορών, των επικοινωνιών και των πόλεων, χωρίς τις οποίες δεν θα ήταν δυνατή η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων στις χώρες του Νότου. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται οι σχεδιασμοί των ευρωπαίων για τις αποικιακές πόλεις του Αραβικού Κόσμου. Πράγματι, ο σχεδιασμός για τις πόλεις εξακολουθεί να αποτελεί το εργαλείο άσκησης της αποικιακής πολιτικής, όπως και την περίοδο πριν τον πόλεμο του 1914.

Την εποχή του Μεσοπολέμου, ο πληθυσμός των πόλεων αυξάνεται με την εγκατάσταση Ευρωπαίων, με τη μείωση της θνησιμότητας του γηγενούς πληθυσμού και με την εγκατάλειψη της υπαίθρου, λόγω της κρίσης στον αγροτικό χώρο και των δυνατοτήτων για επαγγελματική αποκατάσταση στην πόλη. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ζητήματα για τις αποικιακές πόλεις γενικά είναι «η δημιουργία μίας νέας κοινωνικής δομής που αποτελείται από τους νεοαφιχθέντες από τις μητροπόλεις, τον τοπικό πληθυσμό όπως αυτός μεταλλάχτηκε, τις ομάδες μεταναστών και τον πληθυσμό που προήλθε από ανάμιξη των παραπάνω ομάδων. Όλες οι ομάδες υπέστησαν οικονομικές, πολιτιστικές, πολιτικές, κοινωνικές, ακόμα και βιολογικές μεταβολές» (Ross 1985, 20). Οι μεταβολές αυτές είναι απόρροια της ακολουθούμενης πολιτικής και στοχεύει στο να δημιουργήσει το «σύγχρονο άνθρωπο», που θα έχει απαλλαγεί από τις «μιαρές» ρίζες του και θα έχει μνηθεί στη σύγχρονη ζωή. Αυτός ο σχεδόν ιερός σκοπός θα συνοδέψει για πολλές δεκαετίες τις επιλογές της αποικιακής εξουσίας, κρύβοντας παράλληλα και σημαντικά οικονομικά συμφέροντα.

Πολεοδομικός σχεδιασμός και οι «διμερείς πόλεις» του Μεσοπολέμου

Οι ιδέες για την πόλη που επικρατούν στις μητροπόλεις μεταλαμπαδεύονται στις αποικίες, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η άνθιση του πολεοδομικού σχεδιασμού στις μητροπολιτικές κοινωνίες, με κυρίαρχες τις τάσεις του ακαδημαϊσμού και τις υπό διαμόρφωση ιδέες του μοντερνισμού, συμπίπτει χρονικά με το αποκορύφωμα του ιμπεριαλισμού. Εξάλλου αυτή την εποχή συγκροτούνται μία σειρά από αποικιακά αστικά κέντρα. Αναζητούνται λύσεις που θα προσδώσουν λαμπρότητα στις πόλεις. Μνημειακές διαμορφώσεις, πλατείς άξονες και πάρκα προσδίδουν μεγαλοπρέπεια στο αστικό περιβάλλον ακολουθώντας τις ευρωπαϊκές πρακτικές. Ο σχεδιασμός των κτιρίων συμπληρώνει το σκηνικό. Ευρωπαίοι αρχιτέκτονες και μηχανικοί από της μητροπόλεις, γαλουχημένοι με τις αρχές του ακαδημαϊσμού σχεδιάζουν για τις αραβικές πόλεις.

Η εμπορική έκρηξη του 1907-12 δίνει νέα δυναμική στην Καζαμπλάνκα με σημαντικές επιπτώσεις στη δομή της πόλης. Η medina δέχεται εισβολή από εμπορικές δραστηριότητες. Αποθήκες και κατοικίες κατασκευάστηκαν στα προάστια και παλιοί στάβλοι μετατράπηκαν σε κατοικίες. Το 1917 ο Henri Prost αναλαμβάνει «να βάλει τάξη» στην πόλη (Cohen 2002, 78). Το σχέδιο του περιλαμβάνει, εκτός από το οδικό δίκτυο και τις αστικές λειτουργίες που συνοδεύουν κάθε ευρωπαϊκή πόλη της εποχής (δικαστικό μέγαρο, ταχυδρομείο, εκκλησία) και αγνοώντας την ύπαρξη της medina, προτείνει τη θέση για τη δημιουργία της “nouvelle ville indigene”, δηλαδή της νέας πόλης των ντόπιων, η οποία χωροθετείται περιφερειακά, κοντά στη βιομηχανική ζώνη και το σιδηροδρομικό σταθμό.

Το λεξιλόγιο της αποικιακής περιόδου περιλαμβάνει δύο νέους όρους: την «ευρωπαϊκή πόλη» και «πόλη των ντόπιων» ή «νέα medina» (Amodei 1984, 32). Οι δύο αυτές πόλεις αποτελούν διακριτές χωρικές ενότητες που αναφέρονται είτε στους Ευρωπαίους, είτε στους ντόπιους. Οι «διμερείς πόλεις» καθιερώνονται από τις ίδιες τις σχεδιαστικές προτάσεις για τις αστικές επεκτάσεις. Συχνά μάλιστα επιδιώκεται να μην υπάρχει ούτε φυσική συνέχεια μεταξύ των δύο τομέων, όπως στην περίπτωση της Φεζ, όπου η ευρωπαϊκή πόλη επιλέχθηκε να χτιστεί σε μεγάλη απόσταση από την παλιά ισλαμική πόλη (Bianca 1983, 47). Το γενικότερο κλίμα της εποχής συνοψίζεται στην παρακάτω δήλωση που αφορά την πρωτεύουσα της Σενεγάλης: «Ανάμεσα στο ευρωπαϊκό Ντακάρ και στο τοπικό Ντακάρ θα διαμορφώσουμε μία πελώρια διαχωριστική κουρτίνα που θα λάβει τη μορφή ενός αχανούς πάρκου» (Ross 1985, 26).

Στο Αλγέρι, η οικονομική, κοινωνική και εθνική εξειδίκευση των συνοικιών διαρκώς αυξάνεται. Οι μουσουλμάνοι, παλιοί κάτοικοι και εσωτερικοί μετανάστες, συσσωρεύονται στη medina, σε ένα περιβάλλον με κακές συνθήκες υγιεινής που επιβαρύνονται ακόμα περισσότερο λόγω των υψηλών πληθυσμιακών πυκνοτήτων. Το ευρωπαϊκό προλεταριάτο ζει επίσης σε κακές συνθήκες και σε διαφορετική περιοχή από τους εύπορους Ευρωπαίους (Ross 1985, 178).

Η “ville nouvelle” για τους Ευρωπαίους που οραματίζεται ο Prost για την Καζαμπλάνκα υλοποιείται μεταξύ 1920 και 1940, με σκοπό την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών που δημιουργήθηκαν από τη μαζική εισροή Ευρωπαίων στην πόλη. Η στέγαση των μουσουλμάνων δεν πρόκειται να γίνει σε νέες συνοικίες μέσα στην πόλη, αλλά σε περιοχές έξω από αυτή που θα χρησιμοποιηθούν ειδικά για αυτό το σκοπό. «Οι Μαροκινοί απομακρύνθηκαν από τους κεντρικούς δρόμους, ακριβώς όπως οι υπηρέτες εξορίζονταν στα πιο δυσπρόσιτα μέρη των αστικών διαμερισμάτων» (Cohen 2002, 215). Η τακτική αυτή ακολουθείται και για

στρατιωτικούς λόγους, αφού το ζήτημα της ασφάλειας είναι στις πρώτες προτεραιότητες της αποικιακής εξουσίας.

Εκτός από τα έργα που συμβάλλουν στη διαμόρφωση μίας λαμπερής εικόνας για την «ευρωπαϊκή πόλη», οι σχεδιαστές επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής του τοπικού πληθυσμού. Όπως συμβαίνει την ίδια εποχή στις Ευρωπαϊκές πόλεις, έτσι και σε αρκετές αραβικές πόλεις, οι αρχιτέκτονες και οι μηχανικοί της αποικιακής εξουσίας προσπαθούν να βελτιώσουν τις συνθήκες υγιεινής και το περιβάλλον κατοίκησης των ντόπιων. Θέτουν ως προτεραιότητα το σεβασμό της ταυτότητας του τοπικού πληθυσμού, κάτι που συχνά υποστηρίζεται με πάθος από τους σχεδιαστές, αλλά ταυτόχρονα αντιμετωπίζουν τους ντόπιους ως ένα κατώτερο κοινωνικό σώμα. Μάλιστα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι «τα μέσα για οργανωμένη ανάπτυξη της πόλης αξιοποιήθηκαν για την επισημοποίηση φυλετικών και πολιτιστικών διαφορών στη χωρική διάρθρωση της πόλης (Ross 1985, 25).

Στο Λίβανο, τη Συρία, την Υπεριορδανία και τις χώρες της Αραβικής Χερσονήσου ο αριθμός Ευρωπαίων που εγκαθίσταται εκεί είναι σχετικά περιορισμένος και άρα δεν τέθηκε θέμα διάκρισης μεταξύ «ευρωπαϊκής πόλης» και «πόλης του τοπικού πληθυσμού». Ωστόσο παρατηρείται και εκεί εξέλιξη των αστικών περιοχών σε δύο ταχύτητες. Από τη μία έχουμε την παλιά ισλαμική πόλη και από την άλλη τις νέες επεκτάσεις της πόλης με ολόκληρο το συνοδευτικό εξοπλισμό ευρωπαϊκού τύπου. Οι επεκτάσεις αυτές καταλαμβάνονται από τα πιο εύπορα στρώματα, ενώ οι φτωχότεροι κάτοικοι παραμένουν στην ισλαμική πόλη, η οποία απαξιώνεται μέρα με τη μέρα, καθώς βρίσκεται αντιμέτωπη με την αδιαφορία των αρχών (π.χ. Χαλέπι, Φεζ). Τα σχέδια που συνοδεύουν τις επεκτάσεις ακολουθούν πιστά τη δυτική αντίληψη για την οργάνωση των αστικών λειτουργιών. Στην περίπτωση της Βηρυτού, μεγάλο μέρος της ισλαμικής πόλης κατεδαφίζεται για να αντικατασταθεί από μία μοντέρνα πόλη, που μάλιστα θα χαρακτηριστεί ως «το Παρίσι της Ανατολής».

Η αποδιάρθρωση του αποικιακού συστήματος μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Μετά τον πόλεμο, τόσο οι Άγγλοι όσο και οι Γάλλοι είναι οικονομικά κατεστραμμένοι και ο πρωταρχικός τους στόχος είναι η ανασυγκρότηση της εσωτερικής τους οικονομίας. Είναι πλέον ιδιαίτερα δύσκολο να διατηρήσουν την εξουσία πάνω στις αποικίες και έτσι γίνεται σαφές ότι η επίσημη αποικιοκρατία πρέπει να λήξει. «Το Παρίσι, το Λονδίνο και οι Βρυξέλλες αποφάσισαν ότι η εκούσια παραχώρηση τυπικής ανεξαρτησίας με τη διατήρηση της οικονομικής και πολιτιστικής εξάρτησης ήταν προτιμότερη λύση από την εμπλοκή σε συγκρούσεις που πιθανότατα θα οδηγούσαν αργά ή γρήγορα στην ανεξαρτησία με επικράτηση αριστερών καθεστώτων» (Hobsbawm 2002, 285).

Σταδιακά, παραχωρείται σε πολλά αποικιακά αραβικά κράτη μερική ανεξαρτησία. Η Αίγυπτος, η Συρία, η Ιορδανία, ο Λίβανος, το Ιράκ και η Λιβύη είναι από τις πρώτες χώρες που αποαποικιοποιούνται και εντάσσονται πλέον στο παγκόσμιο πολιτικό προσκήνιο ως ανεξάρτητα κράτη, που όμως βρίσκονται κάτω από την εξουσία τοπικών τάξεων συνεργαζόμενων με τις οικονομίες των παλιών αποικιακών δυνάμεων. Ακολουθεί παραπέρα αποαποικιοποίηση, που άλλοτε επιβάλλεται βίαια στις ξένες εξουσίες (Αλγερία) και άλλοτε ήρεμα (Κουβέιτ). Την περίοδο αυτή αναδύονται διάφορα ξεχωριστά κράτη με ξεχωριστές πλέον κρατικές

δομές. Παρά τις όποιες διαφορές, οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία στις αραβικές χώρες παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες – καθώς επίσης και με άλλες χώρες του Νότου, αλλά και σε μεγάλο βαθμό σχετίζονται μεταξύ τους.

Διακρίνουμε τους σημαντικότερους από τους παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού κλίματος στον αραβικό κόσμο. Αυτοί είναι:

- Η εξασθένηση των Ευρωπαϊκών κρατών
- Τα εθνικιστικά κινήματα
- Η αγροτική μεταρρύθμιση
- Η αγροτική έξοδος και η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των πόλεων
- Η ανάδειξη των πετρελαιοπαραγωγικών χωρών του Κόλπου

Η δεσπόζουσα αντι-ιμπεριαλιστική τάση μετά το 1945 είναι ο αραβικός εθνικισμός, που τελικά προσλαμβάνει δύο κύριες εκφράσεις: το Νασερισμό και το Μπααθισμό. Και στις δύο περιπτώσεις, εκφράζει την αντίθεση απέναντι στον έλεγχο της οικονομίας από τον ιμπεριαλισμό, από τους μεγάλους γαιοκτήμονες και από την αραβική αστική τάξη, όσο και απέναντι στο βαθύ μετασχηματισμό των αραβικών χωρών, που θα ενίσχυε τις μάζες και θα τις οργάνωνε στο δημοκρατικό έλεγχο της οικονομίας. Η δύναμη αυτή εκφράζεται στην επέκταση του κρατικού τομέα, που παρέχει απασχόληση (μεγάλοι στρατοί, εθνικοποιημένες βιομηχανίες, επεκτεινόμενη γραφειοκρατία), στην ατομική γαιοκτησία, και παίρνει επίσης ορισμένα αντι-ιμπεριαλιστικά μέτρα (Χάλλινταϊη 1984, 24). Με την Επανάσταση του 1952, η Αίγυπτος μειώνει την εξουσία της τάξης των γαιοκτημόνων και παράλληλα διώχνει το ξένο κεφάλαιο. Η εμβέλεια της αγροτικής μεταρρύθμισης επεκτείνεται στο δυτικό ισλαμικό κόσμο: στο Ιράκ, τη Συρία και την Αλγερία, που ακολούθησαν το παράδειγμα του Καΐρου.

Αναπόφευκτο είναι να δεχτούν έμμεση πίεση οι αποικιακές δυνάμεις σε όσες χώρες παρέμεναν εξαρτημένες. Τα εθνικιστικά κινήματα, γεννημένα πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, διεκδικούν την ανεξαρτησία των αραβικών χωρών, αποτελώντας μόνιμη απειλή για την αποικιακή εξουσία. Η απειλή αυτή ενισχύθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη συνακόλουθη εξασθένηση των ευρωπαϊκών χωρών, αλλά και με τη διόγκωση των εσωτερικών προβλημάτων σε όσες αποικίες συνεχίζουν να υπάρχουν.

Ένα από τα θέματα που αναδεικνύονται στη συζήτηση σχετικά με τις αποικιακές δυνάμεις, είναι ο βαθμός στον οποίο δημιούργησαν, στήριξαν, διέλυσαν ή αναμόρφωσαν την τοπική αγροτική ή μεταποιητική παραγωγή. Για τις επιπτώσεις στον αγροτικό κόσμο ο Antony King γράφει: «Στην περίπτωση της Βόρειας Αφρικής φαίνεται ότι καταστράφηκε η αγροτική οικονομία της υπαίθρου. Με την αποικιακή ανάπτυξη πόλεων όπως το Αλγέρι, η Τύνιδα και η Καζαμπλάνκα, μεγάλες πόλεις της ενδοχώρας που βρίσκονταν πάνω σε αρχαίους εμπορικούς δρόμους (Meknes, Φεζ, Tlemcen) υποβιβάστηκαν, διότι το ενδιαφέρον της αποικιακής εξουσίας στράφηκε προς πόλεις-λιμάνια που μπορούσαν να λειτουργήσουν ως διαμετακομιστικοί κόμβοι για τα εμπορεύματα. Η εκμετάλλευση της αγροτικής γης στην Αλγερία και τη Λιβύη για την παραγωγή προϊόντων με προορισμό την Ευρώπη είχε ως αποτέλεσμα την αναγκαστική απομάκρυνση του αγροτικού πληθυσμού από την ύπαιθρο και την εγκατάστασή του στις πόλεις. Εκεί απασχολήθηκαν ως εργάτες στη βιομηχανική παραγωγή (με κεφάλαια προερχόμενα από την Ευρώπη), λιμενεργάτες, μικροέμποροι και υπηρέτες της ευρωπαϊκής ελίτ. Στον 20^ο αιώνα αυτός ο πληθυσμός πρόκειται να συσσωρευτεί στις bidonvilles. Πανάρχαια ισλαμικά κέντρα, όπως το Καΐρουάν ή η Φεζ, ξεπεράστηκαν από την οικονομία που επιβλήθηκε άνωθεν. Η οικονομική τους

βάση που στηριζόταν στην χειροτεχνία προσβλήθηκε άμεσα από τα εισαγόμενα ευρωπαϊκά προϊόντα. Σε αυτές τις περιπτώσεις η αποικιοκρατία οδήγησε σε άνιση ανάπτυξη, σε ανάδειξη των αποικιακών λιμανιών σε πρωτεύουσας σημασίας πόλεις με διαφορετικές ζώνες για τις διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες και, πάνω απ' όλα, σε υπέρογκες δαπάνες για το «μοντέρνο» ή «δυτικό» τομέα της πόλης, ενώ ταυτόχρονα ο φτωχός αγροτικός πληθυσμός σαπίζει στην παλιά προαποικιακή πόλη» (Ross 1985, 18).

Η αστικοποίηση του αγροτικού πληθυσμού

Ο αγροτικός πληθυσμός που συρρέει μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στα μεγάλα αστικά κέντρα ζει κάτω από άθλιες συνθήκες, σε παραγκουπόλεις περιφερειακά των πόλεων. Η κατακόρυφη αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού προκαλούσε ανησυχία στους Ευρωπαίους που άρχισαν να νιώθουν ότι απειλούνται από τις εξαθλιωμένες αγροτικές μάζες που αναζητούσαν καλύτερη τύχη στις πόλεις. Αρχίζει να δημιουργείται ένα ασταθές κλίμα που συνοδεύεται από μεγάλα έργα σε μία προσπάθεια να ικανοποιηθούν οι βασικές ανάγκες των μουσουλμανικών μαζών. Πρόκειται για έργα που αφορούν κυρίως τη στέγαση του πληθυσμού σε πόλεις όπως η Καζαμπλάνκα και το Αλγέρι.

Αντίστοιχες προσπάθειες σημειώνονται και στις χώρες που πρόσφατα έχουν αποκτήσει την ανεξαρτησία τους. Στην Αίγυπτο, το Λίβανο και το Ιράκ ένα από τα πρώτα ζητήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν τα νεοσύστατα κράτη ήταν η στέγαση του αγροτικού πληθυσμού που εγκαταλείπει την ύπαιθρο και κατευθύνεται προς τις πόλεις.

Η αύξηση του αστικού πληθυσμού στον Αραβικό Κόσμο τα πρώτα χρόνια μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εντάσσεται στα πλαίσια του φαινομένου της αστικοποίησης στις χώρες του Νότου, παρότι η ένταση του φαινομένου στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή ήταν αισθητά μικρότερη απ' ό,τι σε άλλες περιοχές. Η εισροή των αγροτικών μαζών στις πόλεις οφείλεται σε ένα πλέγμα διαρθρωτικών μεταβολών στη γεωργία, στην τριτογενεοποίηση της οικονομίας και την αποδιάρθρωση των κοινωνικών δομών στην ύπαιθρο (Μοδινός 1988, 84).

Επιπλέον, στο εσωτερικό του Αραβικού κόσμου αναπτύσσονται ιδιαίτερες δυναμικές που ωθούν τον πληθυσμό προς τα αστικά κέντρα:

1. Οι κακές συνθήκες στον αγροτικό χώρο που εντάθηκαν με την κατάργηση των δομών αυτοκατανάλωσης, σε συνδυασμό με την έλλειψη επίσημης αγροτικής πολιτικής.
2. Η λήξη της αγγλικής και γαλλικής κυριαρχίας και η δημιουργία ανεξάρτητων κρατών επέβαλε τη συγκρότηση πόλεων που θα αναλάβουν το καθήκοντα πρωτεύουσας, όπου θα συγκεντρώνονται οι σημαντικότερες διοικητικές και οικονομικές λειτουργίες της χώρας. Οι πόλεις που αποτέλεσαν αποικιακά κέντρα διέθεταν μεγάλο μέρος των απαιτούμενων υποδομών, ωστόσο, η προσαρμογή στο νέο καθεστώς απαιτούσε την ύπαρξη επιπλέον ανθρώπινου δυναμικού.
3. Η ανακάλυψη και εκμετάλλευση των πετρελαιοπηγών οδήγησε σε πρωτοφανή αστική ανάπτυξη, ιδιαίτερα στις πόλεις του Περσικού Κόλπου και στη Σαουδική Αραβία.
4. Τα κέρδη από την εκμετάλλευση των πετρελαϊκών αποθεμάτων έφεραν πλούτο και στις γειτονικές χώρες, με άμεσες επιπτώσεις στην αστική

- ανάπτυξη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Λιβάνου και της Ιορδανίας.
5. Η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ το 1948 και τα γεγονότα που τη συνόδευαν δημιούργησαν κύμα προσφύγων προς τις γειτονικές χώρες, προκαλώντας σημαντικές αλλαγές στα πληθυσμιακά μεγέθη.
  6. Η περιοχή της Μέσης Ανατολής απέκτησε μεγάλη γεωπολιτική σημασία χάρη στο γεγονός ότι πολλές χώρες διέθεταν άφθονα πετρελαϊκά αποθέματα, άφθονα δηλαδή αποθέματα από τη νέα ενεργειακή ύλη. Το γεγονός αυτό είχε ως άμεση συνέπεια τον οξύτατο ανταγωνισμό ανάμεσα στα ισχυρά κράτη για το ποιο θα έχει πρόσβαση στο πετρέλαιο της περιοχής. Ήδη από τη δεκαετία του 1890 έχει καταληφθεί από τους Άγγλους το Κουβέιτ και το Μπαχρέιν. Η Μέση Ανατολή βαθμιαία μετατρέπεται σε βασικό παράγοντα για τη βιομηχανία και τη στρατιωτική δύναμη των χωρών της μητρόπολης. Χωρίς το πετρέλαιό της, ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου, γινόταν προβληματική η κίνηση της βιομηχανίας και των ενόπλων δυνάμεων των χωρών της μητρόπολης (Ψυρούκης 1985, 23).
  7. Η συνέχιση της εξάρτησης από τις ξένες δυνάμεις και οι έξωθεν επιβαλλόμενες πολιτικές λαμβάνουν πλέον τη μορφή «εξωτερικής βοήθειας» και παροχών ή επενδύσεων που στην πλειοψηφία τους εστιάζουν στις πόλεις.

Οι πόλεις εξαπλώνονται διαρκώς. Πρόχειρα καταλύματα στεγάζουν μεγάλο μέρος του νέου πληθυσμού των πόλεων. Το φαινόμενο είναι κοινό σε όλες τις πόλεις του Αραβικού Κόσμου, αλλά και πολύ ευρύτερο. Οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τις παραγκουπόλεις που περιστοιχίζουν τις αραβικές πόλεις ποικίλουν: *bidonvilles*, *gourbivilles*, *benramassis*, *sarifa*, ανάλογα με την περιοχή. Τα χαρακτηριστικά τους ωστόσο είναι κοινά, όπως επίσης και το προφίλ του πληθυσμού που στεγάζουν: αγροτικής καταγωγής, μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Το 1954, ένα τρίτο του πληθυσμού στο Αλγέρι ζει σε τρώγλες, το 50% του πληθυσμού στη *medina* και το υπόλοιπο του πληθυσμού απολαμβάνει το υπόλοιπο της έκτασης της πόλης. Οι πόλεις πλέον αποτελούνται, όχι από δύο, όπως παλιότερα, αλλά από τρεις διακριτές περιοχές: την «ευρωπαϊκή πόλη», την «πόλη των ντόπιων» και τις παραγκουπόλεις του αγροτικού πληθυσμού.

Οι παραγκουπόλεις λειτουργούν σαν μεταβατικός χώρος μεταξύ της αγροτικής και της αστικής ζωής. Επιτρέπουν τη σταδιακή μετάβαση του αγροτικού πληθυσμού στο νέο περιβάλλον ζωής και τη συνειδητοποίηση των νέων αναγκών που θα χρειαστεί να καλύψει. «Το απευθείας πέρασμα του αγροτικού πληθυσμού από τις παραδοσιακές στις μοντέρνες συνήθειες οδηγεί σε απότομη και καθολική ανατροπή των αξιών που κουβαλά όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών, τους κώδικες που αφορούν το δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο, ακόμα και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις» (Cohen 2002, 355). Στην Καζαμπλάνκα, καθορίζονται ζώνες για την ανάπτυξη των παραγκουπόλεων, στις οποίες σχεδιάζονται όλες οι απαραίτητες υποδομές που θα διευκολύνουν τη ζωή των κατοίκων και θα τους εξασφαλίζουν καλές συνθήκες υγιεινής.

Το Μοντέρνο Κίνημα

Οι αρχιτέκτονες που σχεδιάζουν για τις πόλεις του αραβικού κόσμου, στην πλειοψηφία τους Ευρωπαϊκής καταγωγής ή ντόπιοι με ευρωπαϊκή παιδεία, μεταφέρουν μαζί τους τις ιδέες του Μοντέρνου Κινήματος που την εποχή αυτή

κυριαρχούν στον ευρωπαϊκό χώρο. Οι ιδέες αυτές έχουν διατυπωθεί ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου, αλλά μόνο μετά τον πόλεμο διαμορφώνονται οι κατάλληλες συνθήκες για να εφαρμοστούν στην πρακτική της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας. Στους πρωταρχικούς στόχους του Μοντέρνου Κινήματος συμπεριλαμβάνεται η μεσολάβηση της αρχιτεκτονικής «ως συνδετικός κρίκος μεταξύ δυνατοτήτων της τεχνικής και μη ικανοποιημένων αναγκών του ανθρώπου» (Τεχνικά Χρονικά 1933, 1010). Η σύγχρονη αρχιτεκτονική καλείται να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες που επιβάλλει η εκβιομηχάνιση, εάν επιθυμεί να υπηρετήσει τις ανθρώπινες ανάγκες. Η ορθολογισμός και η τυποποίηση της παραγωγής, καθώς και η επιδίωξη για λύσεις με ελάχιστο κόστος και μέγιστη απόδοση συμπληρώνουν το πλαίσιο των ιδεών του Μοντέρνου Κινήματος.

Οι διογκούμενες ανάγκες για στέγαση του πληθυσμού επιβάλλουν τη μαζική παραγωγή κατοικίας σύμφωνα με τις ιδέες που γεννήθηκαν στους κύκλους των μοντερνιστών. Αντίστοιχες λύσεις εφαρμόστηκαν σε όλο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένου και των αραβικών χωρών.

Το ίδιο το Μοντέρνο Κίνημα αυτοπροσδιορίζεται ως διεθνές και οι μοντέρνοι αρχιτέκτονες μεταλαμπαδεύουν τις αρχές του σε όλο τον κόσμο. Οι νέες τεχνολογίες και τα νέα υλικά έκαναν την εμφάνισή τους στις αποικίες ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αποθηκευτικοί χώροι για τις ανάγκες του λιμανιού κατασκευάστηκαν στην Καζαμπλάνκα με οπλισμένο σκυρόδεμα από τον August Perret το 1914. Οι παραδοσιακοί τρόποι κατασκευής και τα τοπικά υλικά αντικαταστάθηκαν, ενώ παράλληλα δημιουργήθηκαν νέα επαγγέλματα. Οι αποικιακές πόλεις έχουν εκτός της οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης, και τεχνολογική εξάρτηση από τις ευρωπαϊκές μητροπόλεις.

Αρκετοί διάσημοι αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι του Μοντέρνου Κινήματος, όπως ο Le Corbusier και ο Henri Prost, ανέλαβαν δράση στις αποικίες, από την εποχή του Μεσοπολέμου, επιδιώκοντας να υλοποιήσουν τα όνειρα των αυτοκρατοριών.

Για τις πόλεις του Μαρόκου γράφτηκε το 1949: «Οι αρχές της Χάρτας της Αθήνας πρόκειται να εφαρμοστούν στο Μαρόκο. Υπάρχει παρθένο έδαφος και θα ήταν πραγματικά ασυγχώρητο να μην το χρησιμοποιήσουμε για την αστική αναγέννηση. Με άλλα λόγια, για τη δημιουργία περιοχών κατοικίας που θα είναι διαταγμένες στη σειρά ώστε να επωφελούνται από τον πλέον ευνοϊκό προσανατολισμό» (Cohen 2002, 319). Για τους Ευρωπαίους αρχιτέκτονες η πρόκληση ήταν μεγάλη. Οι πόλεις στις αποικίες μπορούσαν κάλλιστα να μετατραπούν σε πεδίο πειραματισμού των σύγχρονων ιδεών. Εξάλλου σε αυτή την προσπάθεια θα είχαν με το μέρος τους τη στήριξη των μητροπόλεων.

Ο Le Corbusier, μετά από πρόσκληση που του δέχτηκε το 1931 για να συμμετάσχει σε συνέδριο με θέμα το μέλλον του Αλγερίου, συντάσσει με δική του πρωτοβουλία σχέδια για την πόλη. «Το Αλγέριον, το οποίο έχει να επιλύσει επείγοντα πολεοδομικά προβλήματα, παρουσιάζεται επίσης διατεθειμένον ν' αποδεχθή τας νέας απόψεις», σημειώνει ο Giedion στο 4^ο CIAM (Τεχνικά Χρονικά 1933, 1012). Στο διάστημα από 1932 έως το 1939, ο Le Corbusier μελετά τον παραδοσιακό ιστό της πόλης και παράγει μία σειρά σχεδίων, που αποβλέπουν στην ανάδειξη του Αλγερίου σε πύλη προς την Αφρική και σε τόπο συνάντησης του δυτικού και του τοπικού πολιτισμού. Το σχέδιο που συντάσσει λίγα χρόνια αργότερα, το 1942, έχει ως κεντρική ιδέα το λειτουργικό και κοινωνικό διαχωρισμό της πόλης. «Το νέο σχέδιο βασίζεται σε μία σαφή τομή μεταξύ των Ευρωπαίων και του τοπικού πληθυσμού. Αντί της ολοκλήρωσης που προτείνουν τα προηγούμενα σχέδια, εδώ είναι σαφές ότι επιδιώκεται η δημιουργία ενός σχίσματος μεταξύ των δύο κοινοτήτων και μόνο το Κέντρο Κοινωνικών Σχέσεων θα λειτουργεί ως σύνδεσμος στη μέση»

(Venturi, www.planum.net/archive/lec.htm). Με το σχέδιο αυτό προβλέπεται η δημιουργία ενός περισσότερο αστικού, παρά διοικητικού, κέντρου για την πόλη και ενός κέντρου για τους μουσουλμάνους. Πόλεις δορυφόροι, σε απόσταση που μπορεί να καλυφθεί με τα πόδια και ζώνες βιομηχανίας και αναψυχής συμπληρώνουν την πρόταση. Η γέφυρα της πόλης αντικαθίσταται από έναν αυτοκινητόδρομο σε ύψος 300 πόδια πάνω από το έδαφος, που στηρίζεται από μία σύνθετη κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα και η οποία διαμορφώνεται με κατοικίες.

Την ίδια εποχή, στην άλλη άκρη της Μεσογείου, ο Michel Ecochard σχεδιάζει τη Νέα Πόλη της Βηρυτού. Ο Ecochard μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο κύριος εκπρόσωπος των ιδεών του μοντερνισμού και των CIAM στις αραβικές χώρες, με έργο στη Συρία, την Ιορδανία, το Λίβανο και το Μαρόκο. Το 1943 ολοκληρώνει το σχέδιο που του ανατέθηκε για την πρωτεύουσα του ανεξάρτητου από το 1941 κράτους του Λιβάνου, τη Βηρυτό. Η διάκριση των λειτουργιών, σύμφωνα με τη Χάρτα της Αθήνας είναι ο κύριος γνώμονας για το σχεδιασμό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντιμετώπιση του απέναντι στην εργατική τάξη. Συγκεκριμένα, η Νέα Πόλη που προβλέπεται από το σχέδιο πρόκειται να «προσφέρει στους εργάτες εκτός από τη νεωτερικότητα και ισότητα» (Rowe 1998, 110). Στόχος του είναι να μετασχηματίσει όχι μόνο τις πόλεις, αλλά και τους ανθρώπους, κάτι που βρίσκεται στον πυρήνα των ιδεών του μοντερνισμού. Το νέο αστικό περιβάλλον αντιμετωπίζεται ως πεδίο άσκησης για την αλλαγή των τοπικών ηθών, τον «εκμοντερνισμό», τη «δυτικοποίηση» ή απλώς τον «εκπολιτισμό» του τοπικού πληθυσμού (Ross 1985, 26).

Λίγα χρόνια αργότερα, αναλαμβάνοντας το σχεδιασμό των επεκτάσεων για την Καζαμπλάνκα, ο Ecochard δηλώνει ότι «οι εργατικές συνοικίες [των μουσουλμάνων] θα οργανωθούν με τον ίδιο τρόπο όπως οι περιοχές κατοικίας [των Ευρωπαίων]», και δηλώνει ότι «θα δημιουργήσει μονάδες εξυπηρέτησης των συνοικιών που θα σέβονται τις παραδόσεις, αλλά που τελικά θα οδηγήσουν στη βαθμιαία αλλαγή του τρόπου ζωής» (Cohen 2002, 319). Οι σχεδιαστές, χωρίς να παύουν να αποτελούν γρανάζι του αποικιακού συστήματος, οραματίζονται έναν κόσμο ισότητας, στον οποίο με κατάλληλο τρόπο θα προωθηθεί και τελικά θα επικρατήσει ο δυτικός τρόπος ζωής.

Ο Ecochard μαζί με την ομάδα του καθιέρωσαν το zoning στο σχεδιασμό των αραβικών πόλεων. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε ότι το zoning δεν είναι κάτι ξένο στον τρόπο οργάνωσης της αραβο-ισλαμικής πόλης. Η χωροθέτηση των χρήσεων στον αστικό χώρο γινόταν πάντα με βάση άγραφους νόμους, η ισχύς των οποίων είναι καταλυτική για τη διαμόρφωση της πόλης. Ενδιαφέρουσες είναι οι αναφορές στο θέμα της χωρικής διάκρισης των χρήσεων από τον Άραβα φιλόσοφο Ibn Khaldoun το 15^ο αιώνα: «Οτιδήποτε βλαβερό παραμένει εκτός πόλης, ενώ οτιδήποτε χρήσιμο εισάγεται στην πόλη» (Shiber 1964, 22). Πράγματι, στην αραβο-ισλαμική πόλη παρατηρείται κατανομή των διαφορετικών χρήσεων στο χώρο με τέτοιο τρόπο, ώστε ομοειδείς χρήσεις να χωροθετούνται στην ίδια περιοχή, κάτι που στηρίζεται στην αρχή της ανεμπόδιστης λειτουργίας των επιμέρους λειτουργιών.

Ο Saba George Shiber γράφοντας για την πόλη του Κουβέιτ υποστηρίζει με ενθουσιασμό την άποψη ότι την αρχή του zoning, που οι Ευρωπαίοι «ανακάλυψαν» μόλις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι Άραβες την είχαν ανακαλύψει και εφαρμόσει αιώνες πριν στις πόλεις τους. Παραθέτει αποσπάσματα από τα κείμενα του Ibn Khaldoun και παράλληλα κάνει εκτενείς αναφορές σε πλήθος αραβικών πόλεων, με σκοπό να αποδείξει ότι το zoning, το πολεοδομικό εργαλείο που καθιερώθηκε με τη Χάρτα της Αθήνας, βρίσκεται βαθιά μέσα στην αραβική παράδοση.

Συστηματικά όμως ο Shiber αποφεύγει να αναφερθεί στους στόχους που σε κάθε περίπτωση επιδιώκεται να καλυφθούν. Έτσι, ενώ στη αραβική-ισλαμική πόλη το zoning εκπορεύεται από την πολιτιστική παράδοση και αποβλέπει στην ισορροπημένη και χωρίς συγκρούσεις λειτουργία της πόλης, στα πλαίσια του Μοντέρνου Κινήματος το zoning αποβλέπει κυρίως στην ορθολογικοποίηση της παραγωγής και της οικοδομικής κατασκευής, με βάση τα νέα δεδομένα που δημιούργησε η είσοδος της μηχανής στη ζωή του ανθρώπου. Επίσης, η αρχή του zoning, όπως αυτή έχει συλληφθεί από τους μοντέρνους πολεοδόμους, στοχεύει στην ταχεία αντιμετώπιση των ζητημάτων της πόλης, γεγονός που επιβάλλεται από τους ταχείς ρυθμούς της σύγχρονης ζωής.

Τα μεγάλα οικιστικά προγράμματα της δεκαετίας του '50

Αντιμετωπίζοντας τεράστια προβλήματα στέγασης, λόγω της αστικοποίησης του πληθυσμού, τα αραβικά κράτη από Μαρόκο έως το Ιράκ αναλαμβάνουν την εκπόνηση προγραμμάτων μαζικής κατοικίας. Τα προβλήματα είναι κοινά στο σύνολο της γεωγραφικής περιοχής που καλύπτει ο αραβικός κόσμος και οι λύσεις που προτείνονται παραπλήσιες, όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά και με τις πρακτικές που εφαρμόζονται την ίδια εποχή στον ευρωπαϊκό χώρο. Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν και είτε υλοποιήθηκαν είτε έμειναν στα χαρτιά λόγω των περιορισμένων διαθέσιμων πόρων, επιτρέπουν να χαρακτηριστεί η δεκαετία του '50 ως η δεκαετία των μεγάλων οικιστικών προγραμμάτων.

Ο αυστηρός προγραμματισμός χαρακτηρίζει το σύνολο των προτάσεων. Πλέον στον σχεδιασμό συνυπολογίζονται τα πληθυσμιακά και οικονομικά μεγέθη, η λειτουργική κατανομή των εκτάσεων, οι μετακινήσεις του πληθυσμού, οι τάσεις ανάπτυξης, οι μελλοντικές προοπτικές. Η μελέτη και ο σχεδιασμός για τις πόλεις επιστημονικοποιείται, πάνω στο δρόμο που άνοιξαν τα CIAM.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Δοξιάδη και η αντίληψη που υιοθετεί για τα ζητήματα που αφορούν την πόλη. Το Γραφείο Δοξιάδη με έργα σε πολλές χώρες της Μέσης Ανατολής, άλλα και σε ολόκληρο τον κόσμο, υποστηρίζει την ανάπτυξη ενός νέου επιστημονικού κλάδου, της Οικιστικής, που θα ασχολείται με την οργάνωση των οικισμών από τεχνική και οικονομική πλευρά, με κύριο άξονα την ανάπτυξη των πόλεων και όχι τη διαμόρφωση τους. Αντί των σχεδίων, οι προτάσεις πρέπει να στηρίζονται σε προγράμματα, τα οποία λαμβάνουν υπόψη τη διάσταση του χρόνου. Οι ιδέες αυτές έχουν εμποτίσει τις προτάσεις που καταθέτει για την οικιστική ανάπτυξη του Ιράκ, του Λιβάνου και της Συρίας.

Το «Μακροπρόθεσμο οικιστικό πρόγραμμα για το Λίβανο» που εκπονείται από το Γραφείο Δοξιάδη το διάστημα μεταξύ 1957 και 1958, στα πλαίσια της αναπτυξιακής βοήθειας που παρέχουν οι Ηνωμένες Πολιτείες στο Λίβανο, αποβλέπει στον περιορισμό της σοβιετικής επιρροής. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης, γενικές προτάσεις για το σύνολο της χώρας και ειδικές προτάσεις για τα μεγάλα αστικά κέντρα, τη Βηρυτό, την Τρίπολη και την Σιδώνα, με έμφαση στην αντιμετώπιση των στεγαστικών προβλημάτων. Σχετικά με τη Βηρυτό, τα ενδιαφέρον του Δοξιάδη εστιάζεται στη βελτίωση των υφιστάμενων συνθηκών, στην δημιουργία δύο νέων γειτονιών και στην εκκαθάριση των παραγκουπόλεων. Οι παραγκουπόλεις γύρω από την πόλη θεωρούνται εν δυνάμει εστίες κοινωνικών αναταραχών. Κατά συνέπεια, η στέγαση του αγροτικού πληθυσμού των παραγκουπόλεων σε νέα οικιστικά σύνολα τίθεται ως πρώτιστος στόχος. Ο Sarkis

αναφέρει ότι «πρωταρχικό μέλημα του σχεδιαστή ήταν η δημιουργία έργων που θα βελτιώναν τις στεγαστικές συνθήκες στην πόλη, ανεξάρτητα από τις ταξικές και εθνικές διαφορές των κοινοτήτων» (Rowe 1998, 194), πρόθεση που είναι εμφανής στα κείμενα του Δοξιάδη.

Αντίστοιχες είναι οι προτάσεις του Γραφείου Δοξιάδη για το Ιράκ. Το 1955 το γραφείο ανέλαβε την εκπόνηση του Εθνικού Οικιστικού Προγράμματος του Ιράκ. Στα πλαίσια του προγράμματος αυτού έγινε καταγραφή της κατάστασης στέγασης του πληθυσμού και των εσωτερικών μετακινήσεων του πληθυσμού, προκειμένου να εκτιμηθεί το μέγεθος των αναγκών για νέες κατοικίες. Στη συνέχεια, εκπονήθηκαν Χωροταξικά και Αστικά Προγράμματα για αρκετές περιοχές και πόλεις της χώρας αντίστοιχα. Στόχος των προγραμμάτων είναι η στέγαση 30.000 οικογενειών που ζουν σε πρόχειρα καταλύματα και η βελτίωση των συνθηκών ζωής άλλων 80.000 οικογενειών. Επίσης, εκπονούνται Αγροτικά Προγράμματα με στόχο τη στήριξη 110.000 αγροτικών οικογενειών και τον περιορισμό του φαινομένου της αστικοποίησης. Τέλος, εκπονούνται Ειδικά Προγράμματα που αφορούν στη στέγαση ομάδων που «συμβάλλουν στην ανασυγκρότηση χώρας» (Μακρής 1959, 46), δηλαδή δημόσιων υπαλλήλων, βιομηχανικών εργατών και βιοτεχνών.

Η οργάνωση των οικιστικών ενοτήτων γίνεται με αυστηρό τρόπο, ορίζοντας διαφορετικά επίπεδα κοινοτήτων που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα πληθυσμιακά μεγέθη, τακτική που ακολουθείται σταθερά από το Γραφείο Δοξιάδη, ανεξάρτητα από το πεδίο μελέτης. Στο κέντρο της κοινότητας υπάρχουν σχολεία, παιδικός σταθμός, κοινωνικό κέντρο, κέντρο υγείας, καταστήματα αστυνομικός σταθμός, αλλά και υποδομές που σχετίζονται με τις ιδιαίτερες συνήθειες και την ταυτότητα των Ιρακινών, δηλαδή καφενείο, τζαμί και χαμάμ. Η διάταξη των κοινοτήτων στο χώρο γίνεται ανάλογα με την εισοδηματική κατάσταση των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτές. Έτσι, οι αστικές περιοχές διακρίνονται από τους σχεδιαστές σε περιοχές ανώτερων, μεσαίων και κατώτερων εισοδημάτων, διάκριση που επεκτείνεται και στη δομή των κατοικιών.

Πράγματι, ο σχεδιαστής προτείνει μία τυπολογία κατοικιών με βάση την οικονομική κατάσταση της οικογένειας στην οποία απευθύνεται. Η γενική δομή σε όλους τους τύπους κατοικίας είναι εξωστρεφής, κάτι που έρχεται σε σύγκρουση με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Ωστόσο φαίνεται ότι ο σχεδιαστής προσπάθησε να συνδυάσει τις σύγχρονες απαιτήσεις μίας κατοικίας, όπως αυτές προσδιορίζονται στους αρχιτεκτονικούς κύκλους των CIAM, με επιμέρους συνήθειες του τοπικού πληθυσμού. Έτσι εξασφαλίζεται αυλή προστατευμένη από τα ξένα βλέμματα, το δώμα της κατοικίας είναι η «ταράτσα ύπνου» και στο εσωτερικό της κατοικίας, εκτός από το λουτρό, υπάρχει και χαμάμ.

Όπως τα συγκροτήματα κατοικιών που σχεδιάζει το Γραφείο Δοξιάδη στο Ιράκ και στο Λίβανο, έτσι και αρκετά από τα συγκροτήματα που σχεδιάζονται και κατασκευάζονται στην Καζαμπλάνκα, το Οράν, το Αλγέρι και το Κουβέιτ αναπτύσσονται στην οριζόντια διάσταση και όχι καθ' ύψος, με μικρές μονάδες με εσωτερική αυλή που προορίζονται για να στεγάσουν μία οικογένεια. Αυτή η διάταξη θεωρείται ότι είναι πιο οικεία στους πληθυσμούς που προήλθαν από την ύπαιθρο, καθώς είναι κοντά στα «τοπικά τους έθιμα» (Cohen 2002, 327). Ωστόσο, ο κύριος στόχος της οργάνωσης των κατοικιών γύρω από μία αυλή, δηλαδή η εξασφάλιση φυσικού φωτισμού και αερισμού των χώρων μέσω της αυλής, καταργούνται με τις παρεμβάσεις των κατοίκων. Πράγματι, έντονο προβληματισμό δημιουργεί η κάλυψη της εσωτερικής αυλής ή η επέκταση των κατοικιών καθ' ύψος με σκοπό τη δημιουργία επιπλέον χώρων.

Είναι γεγονός ότι τα συγκροτήματα μεμονωμένων κατοικιών έδωσαν σε μεγάλο βαθμό απάντηση στα σοβαρά στεγαστικά προβλήματα του πληθυσμού, ενώ επίσης συνοδεύτηκαν από τη δημιουργία εκτεταμένων αστικών υποδομών (δρόμοι, δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης, φωτισμός των δρόμων). Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει το γεγονός ότι η κριτική που ασκήθηκε από Μαροκινούς ενάντια στις ακολουθούμενες πρακτικές στέγασης στηρίζεται στο επιχείρημα ότι: «η διοίκηση δεν θα πρέπει να είναι προσκολλημένη στην παράδοση περισσότερο απ' ό,τι οι Μαροκινοί οι ίδιοι» (Cohen 2002, 355). Η επανάληψη δομών που σχετίζονται με τη medina αντιμετωπίζεται με δυσανεμία από τους ντόπιους, διότι ήδη από παλιότερες εποχές έχει καθιερωθεί ως πρότυπο ο ευρωπαϊκός τρόπος ζωής και οι σύγχρονες ανέσεις δυτικής προέλευσης. «Οι Μαροκινοί επιθυμούν να στεγαστούν σε ευρωπαϊκού τύπου κτίρια και απαιτούν να δοθεί τέλος στα κατασκευαστικά προγράμματα που εμποδίζουν τους κατοίκους να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση» (Cohen 2002, 332).

Οι κριτικές αυτές, σε συνδυασμό με την ανάγκη για ταχύτερη κατασκευή κατοικιών με το χαμηλότερο δυνατό κόστος, οδήγησε στη μελέτη και κατασκευή συγκροτημάτων μαζικής κατοικίας. Και πάλι αρκετοί σχεδιαστές προσπαθούν να αναπαράγουν δομές που έχουν τις ρίζες τους στον πολιτισμό των διαφορετικών ομάδων στις οποίες απευθύνονται.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ομάδας ATBAT Afrique (Atelier des Batisseurs). Το 1953, η ATBAT, με κύρια μέλη τους Bodiansky, Woods και Κανδύλη, μετά από συστηματική έρευνα πάνω στην οργάνωση της ισλαμικής πόλης και τις ιδιαιτερότητες των εθνικών και θρησκευτικών ομάδων, διατυπώνουν την πρώτη, σε μεγάλο βαθμό πειραματική, πρόταση για την κατασκευή συγκροτημάτων μαζικής κατοικίας στην Καζαμπλάνκα. Η πρόταση αυτή ακολουθεί την επίσημη πολιτική γραμμή της δημιουργίας κατοικιών λαμβάνοντας υπόψη τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες των διαφορετικών ομάδων. Κατασκευάζονται λοιπόν διαφορετικά συγκροτήματα για τους πιο συντηρητικούς και τους πιο προοδευτικούς μουσουλμάνους με κλειστή αυλή, συγκροτήματα για τους Μαροκινούς εβραίους με αυλή και ειδικό δωμάτιο για τις γυναίκες με έμμηνο ρήση, και συγκροτήματα για τους Ευρωπαίους, ανοιχτά προς το εξωτερικό. Οι διαφορές μεταξύ των συγκροτημάτων εκφράζονται με σαφή τρόπο στην οργάνωση των όψεων. Μία ιδιαίτερα τολμηρή πρόταση που διατυπώθηκε από την ATBAT αφορά στη δημιουργία «μικτών» συγκροτημάτων, που θα στεγάζουν οικογένειες όλων των εθνοτήτων. Η πρόταση αυτή, που κατακρίθηκε έντονα από όλες τις πλευρές, είναι ενδεικτική της πρόθεσης των αρχιτεκτόνων να διαμορφώσουν ένα νέο καλύτερο κόσμο, σύμφωνα με δικά τους κριτήρια για το πώς αυτός θα πρέπει να είναι δομημένος.

Τα συγκροτήματα της ATBAT στην Καζαμπλάνκα θεωρήθηκε ότι είναι εφάμιλλης σημασίας με την πολυκατοικία του Le Corbusier στη Μασσαλία. Πρόκειται για μία αξιολογη προσπάθεια εφαρμογής των αρχών ενός παγκόσμιου κινήματος, εξειδικεύοντας όμως τις αρχές αυτές με βάση τις πολιτιστικές συνήθειες και τον τρόπο ζωής των χρηστών. Τις προσπάθειες της ομάδας ATBAT ακολούθησαν και άλλοι αρχιτέκτονες με σχεδιαστικές προτάσεις για συγκροτήματα εντός και εκτός Μαρόκου, που στην πλειοψηφία τους υλοποιήθηκαν. Σε κάθε περίπτωση, επρόκειτο για συγκροτήματα που απευθύνονται σε μία εθνική ή θρησκευτική ομάδα.

«Είμαστε μάρτυρες της στροφής από τις χαμηλές κατοικίες που στηρίζονται στις παραδοσιακές αστικές και αγροτικές δομές προς τα κτίρια διαμερισμάτων [...]. Το μοναδικό στοιχείο που εμποδίζει τη διαμόρφωση μοντέρνων μορφών στα αστικά

διαμερίσματα είναι η παραδοσιακή αυλή» (Cohen 2002, 354). Όμως και αυτό το «εμπόδιο» ξεπεράστηκε, διότι ο πληθυσμός σταδιακά προσαρμόστηκε σε ένα περιβάλλον δομημένο σύμφωνα με τους κώδικες ενός άλλου πολιτισμού.

Συνοψίζοντας, συγκροτήματα μαζικής κατοικίας, σχεδιασμένα από Ευρωπαίους ή ντόπιους με ευρωπαϊκή παιδεία, χτίστηκαν στο Μαρόκο, την Αλγερία, την Αίγυπτο και αλλού. Οι στόχοι είναι αρκετά σύνθετοι. Κάλυψη των στεγαστικών αναγκών και εξασφάλιση συνθηκών υγιεινής και βασικών ανέσεων από τη μία, ένταξη των ντόπιων σε ένα νέο εισαγόμενο περιβάλλον και εξοικείωσή τους με ένα νέο τρόπο ζωής, από την άλλη.

Οι αντιδράσεις του τοπικού πληθυσμού στο περιβάλλον αυτό κυμαίνονται από πολύ θετικές έως πολύ αρνητικές. Πάντως, είναι βέβαιο ότι για την οικειοποίηση του χώρου στα συγκροτήματα μαζικής κατοικίας, οι κάτοικοι προέβησαν σε σημαντικές τροποποιήσεις του χώρου. Στο Αλγέρι, αντί να χρησιμοποιούν τα δωμάτια με τον τρόπο για τον οποίο είχαν προβλεφθεί, έβγαλαν όλες τις πόρτες και άνοιξαν τρύπες σε πολλούς τοίχους, σε μία προσπάθεια να μεγαλώσουν τους χώρους ενδιαίτησης (Brolin 1978, 70). Αντίστοιχα, στο εσωτερικό των διαμερισμάτων σε συγκροτήματα μαζικής κατοικίας του Καΐρου, ο τρόπος ζωής και διαρρύθμισης του χώρου αντικατοπτρίζει την αγροτική καταγωγή των κατοίκων (El Safty 1985, 141).

Η πρόσβαση σε υψηλότερου επιπέδου ζωή, έστω και αν αυτό συνδέεται με έναν άλλο πολιτισμό οδήγησε σε εσωτερικά διλήμματα και συγκρούσεις. Η επιλογή ανάμεσα στην παράδοση και στο μοντέρνο, οδήγησε συχνά σε αδιέξοδα τις τοπικές κοινωνίες.

Επίλογος

Η αποικιοκρατία, ως μέσο για την ενίσχυση του καπιταλιστικού συστήματος έχει δύο στόχους: την απόκτηση πρώτων υλών από τις αποικιακές χώρες και τη διάδοση των δυτικών προϊόντων στις χώρες του Νότου. Και οι δύο στόχοι προϋποθέτουν την αλλαγή των πολιτιστικών συνηθειών του αποικιοκρατούμενου πληθυσμού. «Όποιοι και αν ήταν οι συνειδητοί ή ασυνείδητοι αντικειμενικοί στόχοι αυτών που διαμόρφωσαν την ιστορία του καθυστερημένου κόσμου, ο εκσυγχρονισμός, με άλλα λόγια η μίμηση του δυτικής προέλευσης προτύπου, αποτέλεσε τον αναγκαίο και επιτακτικά αναπόφευκτο τρόπο για την επίτευξή τους» (Hobsbawm 2002, 263).

Η αλλαγή του περιβάλλοντος ζωής του αποικιοκρατούμενου πληθυσμού αποτέλεσε το μέσο για τη σταδιακή επίτευξη της πολιτιστικής αφομοίωσης. Μεγάλος αριθμός Ευρωπαίων αρχιτεκτόνων, μηχανικών και πολεοδόμων εργάστηκαν για το σκοπό αυτό, με αμφιλεγόμενες τις περισσότερες φορές προθέσεις. Από τη μία υποστηρίζουν με πάθος τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και την παροχή ανέσεων στους ντόπιους, και από την άλλη επιδιώκουν την ενίσχυση των δεσμών εξάρτησης της αποικίας από τη μητρόπολη.

Οι αραβικές πόλεις δεν διαφοροποιούνται από το γενικό αυτό πλαίσιο. Σε όλο το διάστημα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τα πρώτα χρόνια μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι δυτικές ιδέες για την πόλη καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά του αστικού χώρου στις αραβικές πόλεις. Ο δυτικός τρόπος ζωής αναδείχθηκε σε πρότυπο για τον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος όμως τελικά στις καθημερινές του πρακτικές τον προσάρμοσε στις δικές του πολιτιστικές συνήθειες. Η

εφαρμογή των δυτικών ιδεών για την πόλη, που πραγματοποιείται σχεδόν παράλληλα και με παραπλήσιες πρακτικές στις μητροπόλεις και στις αραβικές χώρες, προτάσσει τη νεωτερικότητα απέναντι σε έναν ολόκληρο πολιτισμό, προκαλώντας αναπόφευκτα συγκρούσεις και τριβές που εξακολουθούν μέχρι και σήμερα να είναι ζωντανές.

Βιβλιογραφία

1. Καραδήμου Γερολύμπου Αλέκα, «**Οθωμανική Πολεοδομία των Μεταρρυθμίσεων. Θεσμοί, Διοικητική Οργάνωση, Πολεοδομικές Επεμβάσεις**», Ανάτυπο από τον ΙΒ΄ Τόμο της Επιστημονικής Επετηρίδας της Πολυτεχνικής Σχολής. Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1990.
2. Κορωναίος, Πασχάλης & Σιούτη, Βασιλική, «**Το οικιστικό πρόγραμμα Δοξιάδη 1955. Η ελληνική εκστρατεία στο Ιράκ**», περιοδικό Έψιλον, σ.76-82, Άνοιξη 2003(;).
3. Μακρής, Δωρής, επιμ., «**Τεύχος αφιερωμένο στο Τεχνικό Γραφείο Δοξιάδη**», περιοδικό «Αρχιτεκτονική, τέχνη και διακόσμηση», Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 1959.
4. Μοδινός, Μιχάλης, «**Από τη Εδέμ στο καθαρήριο. Η γεωγραφία της υπανάπτυξης**», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1988.
5. Χάλλινταιη, Φρέντ, «**Η Αραβία χωρίς σουλτάνους**», Στοχαστής, Αθήνα, 1984.
6. Ψυρούκης, Νίκος, «**Ιστορία της Αποικιοκρατίας. Η Δύση**» Τόμος 6^{ος}, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1985.
7. Ψυρούκης, Νίκος, «**Ο νεοαποικισμός. Ανατομία του σύγχρονου κόσμου**», Επικαιρότητα, Αθήνα, 1980.
8. Amodei, Massimo. "**Tunis 1860-1930: The formation of a colonial town.**" Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1: 26-35, 1984.
9. Bianca, Stefano. "**Conservation and Rehabilitation Projects for the Old City of Fez**". In Adaptive Reuse: Integrating Traditional Areas into the Modern Urban Fabric. Margaret Bentley Sevcenko, (ed), MIT Laboratory of Architecture and Planning, Cambridge, Mass. 1983.
10. Bollman, Beate, ed. "**Damaskus Aleppo. 5000 Jahre Stadtentwicklung in Syrien**", Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2000.
11. Brolin, Brent, «**Η αποτυχία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής**», Κατσούλης, Αθήνα 1978.
12. Cohen, Jean-Louis & Eleb, Monique, ed. "**Casablanca. Colonial myths and architectural ventures**", The Monacelli Press, New York, 2002.
13. El-Safty, Madiha, "**Social Aspects of Urban Planning**", The Expanding Metropolis: Coping with the Urban Growth of Cairo, Ahmet Evin, ed., Concept Media/The Aga Khan Award for Architecture, Singapore, 1985.
14. Hadjar, Abdallah, "**Historical monuments of Aleppo**", Automobile and Touring Club of Syria, Aleppo, 2000.
15. Hattstein, Markus & Delious, Peter, "**Islam. Art and Architecture**", Koemann, Cologne, 2000
16. Hobsbawm, Eric, «**Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991**», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2002.

17. Le Corbusier, **“Le Corbusier 1910-65”**, Artemis Verlag, Zurich, 1993.
18. Le Corbusier, **“Le Corbusier oeuvre complete 1938-1946”**, publiee par W. Boesiger, Les Editions d'Architecture Artemis, Zurich, 1995.
19. Lewis, Bernard, **«Οι Άραβες στην ιστορία»**, εκδόσεις Γκοβσοστή, Αθήνα, 1993.
20. McLaren, Brian, **"Carlo Enrico Rava - 'Mediterraneita' and the Architecture of the Colonies in Africa."**, Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre 1-2: 160-173, 1994-95.
21. Payne, Geoffrey, **“Urban Housing in the Third World”**, Leonard Hill, London, 1977.
22. Rasem Badran, **“Community Housing”**, Arts and the Islamic World, Volume 2 No1, Spring 1984.
23. Ross, Robert & Telkamp, Gerard, ed, **“Colonial Cities. Essays on Urbanism in a Colonial Context”**, Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1985.
24. Rowe, Peter & Sakris, Hashim ed, **“Projecting Beirut. Episodes in the construction and reconstruction of a modern city”**, Prestel-Verlag, Munich, 1998.
25. Saba George Shiber, **“The Kuwait urbanization”**, Al-Madianah al-Kuwaitiyyah, Kuwait, 1964.
26. Serageldin, Mona. **Land Tenure Systems and Development Controls in the Arab Countries of the Middle East. In Housing: Process and Physical Form.** Linda Safran (ed), Aga Khan Award for Architecture, Philadelphia, 1980.
27. Venturi, Marco, ed. **“Le Corbusier Algiers Plans”**, <http://www.planum.net/archive/lec.htm>
28. **«Το εν Αθήναις IV Διεθνές Συνέδριον Νεωτέρας Αρχιτεκτονικής “Η Οργανική Πόλις”»**, Τεχνικά Χρονικά, Αθήνα 1933 (ανάτυπο 1983).
29. **“Ottoman Empire 1300 – 1922”**, Atlas of the Orient, <http://i-cias.com/e.o/atlas/h-ottomans.htm>
30. Allnewspapers.com - Map of the Arab World, http://www.allnewspapers.com/world-media/Middle_East/Arab_World/Arab_Map/